

Emlékezet, kultúra, filológia Bogoly József Ágoston: *Ars memoriae.* *Emlékezeti mintázatok az irodalom- és kultúratudományban*

A kulturológiai illetékességű irodalomtudományi ágazatok nagymérvű szakosodásának korában, így az emlékezés közegeinek és működésüknek – az archiválásnak, a történeti közvetítésnek, a nyelv és hordozói viszonyának – egyre szerteágazóbb kutatási környezetében Bogoly József Ágoston kötete mindenekelőtt a téma igen tágas horizontját felölelő sokoldalúságával, a kitekintés nagyívű, mondhatni merészen összetett szempontrendszerével hívja fel magára a figyelmet. A könyv négy fő fejezetének tárgyköre külön-külön is méltó lenne a monografikus feldolgozásra, együttes szerepeltetésük viszont azzal az előnnyel jár, hogy manapság ritkán tapasztalható, távlatos körütekintéssel és filológiai megalapozottsággal hozzák összjátékba az „emlékezés művészete” mentén a kulturológiailag-mediológiailag meghatározott kogníció, a korszerű historiográfia, a művelődéstörténetileg reflektált poétika – elsősorban a lírai beszéd – ritkán egybefogott-viszonyított fejleményeit.

A frappáns bevezető áttekintések David E. Wellberyre hivatkozva vázolják a megismerés, a kultúra, a tudás, a médiavilág négy „ködfoltjának” jelenleg feltáruló episztemológiai összefüggéseit, olyképp, hogy mindeközben (Wellberyvel egyébként vitalhelyzetben) elismerik a hermeneutikai kiindulás – különösképp például a memória nem vonalszerű időbeliségének – átfogó érvényét. (Olyannyira, hogy az előszó még a platóni anamnésziszt is megkísérli a történetiséget valamiképp átörökítő figyelem aktivitásaként értelmezni.) Így válik hozzáférhetővé a szövegértés irodalomelméleti problémája a bibliai hermeneutika, a tudás mintázata a tudásszociológia, az emlékezéstechnika a kognitív nyelvpszichológia, a medialitás pedig a kommunikáció stiláris rétegeinek ötvöződése felől. Mindez tehát elsősorban nem az egyes tárgykörök immansens mélyrétegeinek bűvárlataiban, inkább az emlékezet sok nézetben tárgyalt vonásainak gondosan kimunkált, körültekintő relacionálásában – a kulturális alrendszernek „külpolitikája” szerint feltáruló kapcsolatok felderítésében – látszik érdekeltnek. Így vállalkozik már az első rész is Paul Ricœur, Mannheim Károly és Pléh Csaba

kutatásainak, majd a modern médiumelméletek eredményeinek eredeti összerendezésére és arra, hogy egyazon tudománytörténeti logika ívében helyezze el a felsoroltakat. Ugyanakkor e nézetben nyer további árnyalatokat az a jól ismert alapvetés, mely a hermeneutika feladatát az írott szövegnek az élőbeszédre való „visszavezetésben” határozza meg. Először tehát Paul Ricœur bibliai hermeneutikájának eredményei bizonyíthatják a „világ elbeszélhetőségének” ontológiai távlatú jelentőségét, rámutatva a nyelv poétikai teljesítőképességének optimumára. Majd a bonyolult tudásszociológiai összefüggések vázolata nyújt gazdag összefoglalást azokról a – Zalai Béla, Pauler Ákos, Lukács György, Bolzano, Brentano, Simmel, Husserl, Cassirer, Max Weber és mások nevével fémjelezhető – „intertextuális” előzményekről, melyek Mannheim Károly kultúraszociológiájának a kialakulását ösztönözték. Ezt követően a tudománytörténeti érvelés, mely a hermeneutikai „metatudomány” által feltárt emlékezetműködés érdemi kutatását a kognitív nyelvészet, a pszicholingvisztika távlatán is folytatódónak véli, szintén a kötet újszerű és korszerű meglátásai közé tartozik. Nem véletlen, hogy a „mentális nyelvtan” törekvéseit e fejezet a nyelvelmélet és a nyelvtipológia humboldti egységét akceptáló kidolgozásként méltatja – ahogy e tendencia Pléh Csaba munkásságában megfigyelhető, kitérve a magyar nyelv sajátosságaira az alanyi és a tárgyias ragozástól a mondat szerkezetek és az esetragok közötti összefüggésekig. Hogy ez az okfejtés az irodalomtudomány kultúratudományi (médiumtörténeti) jelentőségét végül a kommunikáció „hibridizációs jelenségei” mentén hozza szóba, tovább erősíti e két, olykor egymástól távolodni látszó diszciplína egymásra utaltságát, irodalom és kultúra kapcsolatainak – ezúttal az előbbi felől megfigyelt – relevanciáját. Ennek nyomán érvel a „média mintázataról” értekező rész – hazai kutatásokra is kiemelten támaszkodva – amellet, hogy a hibrid eredetű közegek révén kibontakozó aktív-intenzív receptivitás (performativitás) által olyan mnemotechnikai jelrendszer működtethető, amely technikailag az emlékezet összetett medialitásának további – térbeli, időbeli, auditív, vizuális és narratív – ötvöződéseit teszi lehetővé.

A bevezető összefoglalás módszertana, a tudományos perspektívák éles szemmel feltárt összjátéka Bogoly József Ágoston munkáinak jellegzetességeként tartható számon. Korábbi, *Ars Philologiae* című könyve ugyancsak erőteljesen összpontosított az eltérő eszmetörténeti irányok bizonyos episztemológiai átfedéseire, az akár összebékíthetetlennek látszó előfeltevések mélyén húzódó esetleges rokonságra vagy dialogikus kapcsolatra, bizonyos történeti-paradigmatikus együvé tartozásra. Amikor például Tolnai Vilmos munkássága kapcsán a „pozitivizmus hermeneutikájáról” esett szó, akkor a korabeli szövegkritikai törekvés árnyalt – a forráskutatástól a történeti-poétikai szempontokig húzódó – filológiai szintézis keresése minősülhetett joggal egy sajátos receptív-értelmező művelet velejárójának. Ezúttal – miként napjaink több hasonló eszmélkedésében is tudvalevőleg megfigyelhető – a mediális technológia archiváló anyagiságának, a rögzítés közegére irányuló figyelemnek a megkerülhetetlen elvárása állítja új lehetőségek és kihívások elé a hermeneutikai gondolkodást – jórészt a pozitivistá hagyomány „materializmusára” reflektálva. Ezért vélhetően a „hibridizációs jelenségek” egymásba játszó dinamikája kapcsán tartható a könyv egyik átfogó-alap-

vető koncepcionális elemének a „mnemotechnikai jelrendszerek” *szemiotikájának* az „ötvöző-klasszifikáló” performativitás *szemantikájaként* való kimutatása.

Az aktuális kutatások hazai kultúratudományi „előképét” ezúttal Révai Miklós képviseli, aki Tolnai Vilmoshoz vagy – mint később itt is szóba kerül – Katona Lajoshoz hasonlóan művelt egy interdiszciplináris „osztatlan filológiát”, irodalom- és nyelvtörténeti szintézissel végrehajtott „emlékőrzést”. A „közirodalmi stílus” vizsgálatán belül találóan emeli ki a szerző a hírközlő-tudósító funkció korabeli kommunikativitását, melyhez jó alapot szolgáltat, hogy nyomon követi a históriás énekek terjedését, konstatálja a fokozatos elmozdulást a szájhagyományról a nyomdatechnikai rögzítésre, miáltal „[a] mai értelmezés az énekelt magyar verset egy irodalmi és zenei rendszerben próbálja rekonstruálni.” S az ennek fényében végrehajtott újraolvasás lehet képes immár az irodalmi népiesség fogalmának korszerű átértékelésére. Meglepetésként, de indokoltan csatlakozik mindehhez a „romantika emlékezete” Liszt Ferenc művészetével, a hang, a szó és a kép programzenei szerveződései kölcsönhatásaival. Hogy a zeneszerzői újítás formatana az előadóművészi szuggesztivitással fonódik össze – a variabilitás integratív alkotásmódja, a „hang-szó-kép-káprázat-látomás” egymásba épülése és színre vitele szerint –, az főképp a művészet romantikus performativitása, azaz előadása szerint tűnhet jelentős fejleménynek. Liszt zongoraművészi kvalitásairól sajnos csak a kortársi beszámolók alapján lehetnek ismereteink, de szuggesztív virtuozitása köztudottan elementáris hatást gyakorolt hallgatóira, s ebben szerepe lehetett a mondott fantáziajátéknak, a közönség képzelőerejét megmozgató „polimodalitásnak”. A kollektív memória említett aktivizálását tán nem is a lebegő hangnem vagy a kései, hangnem nélküli formációk serkentették elsősorban, hanem például a rapszódiaik itt kiemelt „neo-rapszodoszi” attitűdje, s persze a szimfonikus költemények „összművészeti” ambíciója vagy a zongoraműveknek az instrumentum addigi hangzsvilágát, annak határait szétfeszítő – a nevezetes etűdök jelzőjével szólva – „transzcendens” atmoszférája. Ehhez képest a – más okból, tárgyának csekély ismertsége miatt – szintén meglepetésnek ható következő alfejezet, Roediger Lajos emlékiratainak mint az „epizodikus memória” képviselőének a szóba hozása, bármennyire is meggyőző a polihisztor néprajztudós lokális-mikrotörténeti jellegű visszatekintésének érdekessége, Liszt Ferenc és Eötvös József alkotásai között szerényebb alapot kínál a kifejtés további, lényeges belátásokhoz vezető elmélyítéséhez. Ezután azonban Eötvös József és Charles de Montalembert levelezését érintve a magyar szerző hatalmas eszmetörténeti munkája, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, maga is egy újabb eszmetörténeti interpretációval bővül az „intellectual history” hermeneutikai kérdésmódjának alkalmazásával. E nézetből válnak eleven problémákká a keresztény és a nemzeti tradíciók folytatásának, a korszak alapkérdéseinek, hazánk szabadságának és történelmi rendeltetésének európai horizontú, a korban politikailag is aktuális útkeresései.

Németh G. Béla könyvének korszakjelölő címét idézve mondható, hogy nem a pozitívizmusnak, hanem a „pozitívizmus korának” a kritikátörténetét gazdagítja jelentős filológiai felfedezésekkel a Péterfy Jenőről szóló fejezet. Korábbi, 1989-es cikkére

hagyatkozva a szerző egyrészt kimutatja, hogy Péterfy első Taine-ről szóló írása az elméről szóló okfejtésre (*De l'intelligence*) reagál a magyar esztétának a fiziológiai-empirista látásmóddal szemben tanúsított ellenérzései nyomán. (A tanulmány persze Friedrich Theodor Vischer esztétikájával kapcsolatban is hangsúlyozza a szembenállást.) Másrészt felhívja a figyelmet Péterfynek egy Louis Liard-művel (*La science positive et la métaphysique*) foglalkozó írására, mely szintén a *Külföld* című orgánumban lappangott. E két szöveg alapján cizellálja finom árnyalatokkal a pozitivizmus kritikájának a neokantiánus kriticismusba fordulását, főleg a folyamatnak a francia neokantianizmus ösztönzése irányába tett lépéseit. A szakirodalomban elsőként hangsúlyozza, hogy Péterfy ennek mentén bírálja a kísérletet a pozitivizmus és a metafizikai tudományosmenny ellentétének áthidalására a moralitás segítségével, elfogadván az e téren „nagy szétzúzóknak” („der grosse Zermalmer”) is aposztrofált kanti kriticismus ismeretelméleti, esztétikai stb. önelvűségét, mely belátás nagy mértékben befolyásolja például a tragikumról szóló jelentős Péterfy-művek születését, azaz a tragicitás modern magyar esztétikai koncepcióját és a körülötte zajló vitákat.

A zsurnalizmus „emlékezetpaneljeinek” további kifejtése sem engedi el – nagyon helyénvalón és következetesen – a Péterfy Jenő munkásságának tárgyalásával fölvetett bölcséleti szálát. A korszak kiváló író-publicistájának, Ambrus Zoltánnak *A hírlapírók és a közönség* című tárcáját (mint az *Irodalom és újságírás* című szöveg előzményét) említve a századvégi nyilvánosság habermasi szerkezetváltozását figyelembe véve kerül részletezésre a korabeli sajtóviszonyok információs rendszereinek és a modern életformáknak az összefüggése, a tudósítások és a kommentárok elementáris gyarapodása, a krónikás, a szónok, a szépíró funkcióinak a vegyítése. A később Hermann Hessénél az *Üvegyöngyjátékban* is elmarasztalt „tárcairodalmat” Bogoly József Ágoston egyrészt az európai műfaj történeti tendenciákkal (a *Revue des Deux Mondes* és környezete analitikus stíluseszményével) veti össze, másrészt kiemeli a modernitás diszkurzusában betöltött, tömegigényt szolgáló szerepét, s ahol lehetséges, a vonatkozó kultúrakritikai mozzanatok is. Mindezzel azon filozófiai távlatra nyit, mely éppenséggel magának a modernségnek a kritikájában éri el zenitjét, s a „létfelajás” válságaként tűnik elő. A zsurnalizmus tipikus beszédmódját meggyőzően interpretálja heideggeri kategóriákkal, s a hermeneutikai látásmódot ekként érvényesítve hozza elő az „ontológiai bizonytalanság” jeleként megismert fogalmakat: a fecsegést (Gerede), a csevegő hétköznapióság ismétlődéseit, a világban-lét „hangoltságát” elleplező mechanizmusokat. A sajtótörténet kutatásának olykor tán túlságosan is filológiaiaként meghatározott – pozitivistikus – hagyományai számára különösen tanulságos lehet a századforduló hírlapírásának mint a tömegekhez szólás inautentikus-elleplező nyelvezetének ontológiai explikálása. E közegből Ambrus Zoltán munkássága éppen azért emelkedik ki, mert „a léthelyzetek folytonos reflexiójából képződő nyelvi, lelki-művészi” attitűdje mégis áttörni képes a tárcaírás számos – a pletykáló mindennapiságba csúszó – konvencióját.

A kulturális emlékezet kutatásának modern szempontjai, újabban gyakran érintett területei kevésbé ismert szerzők kapcsán is kimerítő alapossággal kerülnek szóba. E helyeken domborodik ki a szerző fölfedező ambíciója, mely azonban a mondottak

szerint jóval túllép az „elfeledett értékek” spontán feltárásának önnön előfeltevéseire reflektálatlan, megszokott gesztusain. A politikai-történelmi memóriát, a műgyűjtés és a muzeológia archiválási technikáját, a város és a tér narratíváit az Ormós Zsigmondtól Tábori Róbertig idézett szerzők írásai reprezentálják. De itt sem marad el a filozófiai szintről tekintés gesztusa, a kardinális eszmetörténeti távlat érintése, például Wittgenstein észrevételét idézve (a *Filozófiai vizsgálódásokból*), mely a nyelv különleges szerepét emeli ki az eltérő időkben keletkezett térelemek viszonyításakor – ezúttal Temesvár és Arad „városmorfológiájára” vonatkoztathatóan. Az értekező a kor új médiumának, a fényképnek az egyre növekvő szerepéről, a századvég vizuális kultúrájában a modernizálódó festészetre gyakorolt hatásáról sem feledkezik meg. Például a Munkácsy Mihállyal foglalkozó bekezdések – köztük Mikszáth tárcája – kapcsán kerülnek elő a saját kategóriájával „ikontextualitásnak” nevezett jelenség nyomai, mondhatni egy „piktoriális fordulat” előkészületeként. Ez a Bogoly József Ágoston által bevezetett találó fogalom Gottfried Boehmnek az ikonicitás és a nyelviség együttműködését fejtegető koncepciójához csatlakoztatható, s mnemotechnikai szempontból járul hozzá annak hatékonyságához. A filozófiai távlat természetesen Sík Sándor esztétikája kapcsán sem maradhat el, toleráns elismeréssel helyezvén el az immár szorosabban teologizáló, az „Abszolútum felé” forduló nézeteket. Miközben Sík Sándor esztétikájában a tanulmány kimutatja az újkantiánus-fenomenológiai elemek jelenlétét, világosan látja mindezeknek a neotomista felfogásba illeszkedő eklekticizmusát, noha itt is észleli „az esztétikai befogadás, az újraalkotó magatartás” tiszteletben tartását, annak egyik történeti stádiumát.

A harmadik rész alapvetően a későmodernitás lírai nyelvére, Szabó Lőrinc Baudelaire-fordítására, valamint József Attila és Radnóti Miklós költészetére összpontosít. Ehhez először egy újabb merész „ikontextuális” összefüggést vázol Watteau *Zarándoklás Cythére szigetére* című festménye (annak változatai) és a nevezett költők poétikája között. Baudelaire érdeklődése Jean-Antoine Watteau művészetére iránt jól dokumentálható, így a *L'Invitation au voyage* (Szabó Lőrinc fordításában: *Utra [sic!] hívás*) című versének ekphráziszaiban indokolt a hírneves kép recepciójának észlelése. A szakirodalom számára pedig kezdeményező erejű lehet az interpretáció, mely József Attila hasonló című versében, az *Útrahívásban*, annak két szövegváltozatában a rokokó vizualitás emlékeit hordozó szereplőre kifejeződését érzékeli. A „szerelmi líra” ekkor a szapphói ritmikára épülő stiláris játékot űzve közelít a hasonló modalitású későmodern alakításokhoz, vélhetően – tehető hozzá – Kosztolányi Dezső nyelvezetéhez („Képedet halk ritmusok ősi habján / hadd viszem csak, szép, kicsi lány, magammal. / Ismeretlen, messzi vizek hulláma, / halld, idemormol.”), de nem idegen Szabó Lőrinc dialogikus relativitásba oldódó „önkényétől” sem („Jöjj velem, mert nélküled is megyek már! / Eh, mit is vársz – jössz-e vagy elragadlak – / akarásom nem töröm össze lányos / ostobaságon!”). Hogy pedig a „semmi” tapasztalata József Attilánál a világhiány és a szeretethiány összefüggő aspektusaiban jelenik meg, az lírája romantikus tradícióira is figyelmeztet.

A kötet záró fejezetei mintha a bőség zavarával küzdenének: oly sok szempontot vetnek fel, a kérdések olyan bonyodalmaira és széles körű történeti-elméleti össze-

függéseire térnek ki, melyek nehezen tarthatók egy szigorú okfejtés szűkebb keretei között. De a már említett bátor távlatosság egyrészt nem idegen napjaink nagyívű kulturológiai érvelésmódjától, másrészt gondosan ügyel a szakmai fegyelem követelményeire. Mindenképpen indokolt például, hogy Radnóti Miklósnak a theokritosi-vergiliusi örökséget és annak áthagyományozódásait újraalkotó eclogáit – prófétai beszédmódjukat és „metapoétikai szintjeit” – Wolfgang Isernek a reneszánsz pásztor-költészetre vonatkozó észrevételei, irodalmi antropológiája (*A fiktív és az imaginárius*) felől is áttekinti. Az antikvitástól a modernitásig húzódoó stílárís-architextuális áttűnések mélyen szántó jellemzésében Bogoly József Ágoston „az újklasszicizmus felé visszatérő metapoétikai mozzanatokot” állapít meg, de jórészt éppen a saját lényeglátó kutatásai erősíthetik tovább a belátást, miszerint „az újklasszicista költészeti jelenségcsoport”-ot megfelelőbb lehet immár a *későmodernitás* ismert korszakoló retorikája szerint értelmezni. Az irodalomtudomány és a kultúratudomány kapcsolatának a két világháború közötti átértelmeződése, a válságtudattal szembesített értékörzés ekkor kidomborodó ízlésvilága, a „konzervatív bölcséleti antropológia” sajátos meghatározó szerepének az elmélyült kimutatása is bizonyíthatja ezt. E szintén nagy erudícióra támaszkodó áttekintésben a Sziget-kör tevékenységét lehetne még hangsúlyozni, a „memória konzervatív kontextusának” dialóguskereső ambíciója jegyében.

Bogoly József Ágoston kötete, mint „a könyv alapjául szolgáló előtanulmányok” bibliográfiája mutatja, több mint két évtizedes munka eredménye, a kutató eddigi színvonalas teljesítményeit újragondoló és azokat továbbfejlesztő összefoglalás. Tematikusan jól elrendezett, örvendetes közreadása egy jelentős munkásság fontos állomásainak, egy saját útját járó, mindemellett a legfontosabb irányok, aktuális kérdésfeltevések mentén ívelődő tudósi pálya dokumentumainak. A szerző a tőle már régóta ismert széleskörű tájékozottsággal, kiváló filológiai felkészültséggel és elméletileg is kezdeményező erejű meglátásokkal hozza elő vagy tárja fel napjaink „emlékezés-művészetének” meghatározó jellegzetességeit. Újító igénye mindig úgy vizsgálja felül a kánon szelektív érvényesülését, hogy a perifériát érintve sem feledkezik meg a centrumban kifejeződő, mellőzhetetlen elvárásoktól, így képes a kettő termékeny kölcsönösségét akceptálni és hasznosítani, mindkét terület jelenségeit meggyőzően újraértelmezni, azaz egy történeti dinamika változékonyságára figyelmeztetni. A társadalom és a természet kapcsolatát a stíluskommunikáció mentén átgondoló újabb kutatásaira is tekintettel pedig közhely nélkül mondható, hogy témáinak állandó bővülése-gazdagodása kultúránk igen fontos jelenkori kérdéseit érinti.

(Bálint Sándor *Szellemi Örökségéért Alapítvány, Szeged, 2020.*)